

Wołosz, Artur K. F.

Początki drewnianej architektury kościelnej na Mazowszu

Notatki Płockie 37/2-151, 3-8

1992

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych oraz w kolekcji mazowieckich czasopism regionalnych mazowsze.hist.pl.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

POCZĄTKI DREWNIANEJ ARCHITEKTURY KOŚCIELNEJ NA MAZOWSZU

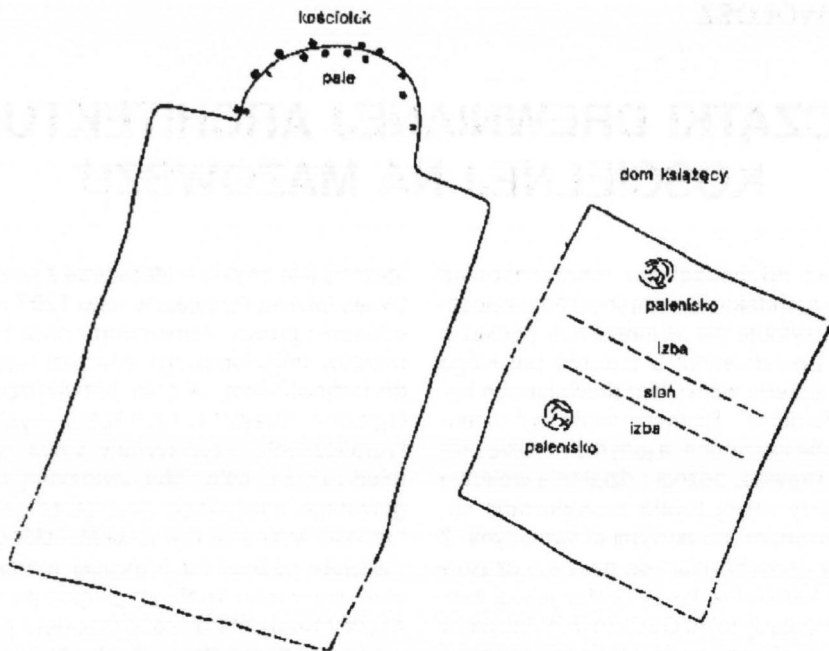
Właściwie już od początków zainteresowań profesjonalistów architekturą wczesnośredniowieczną w Polsce, utrzymuje się w literaturze pogląd o powszechności powstawania u zarania polskiego chrześcijaństwa przede wszystkim drewnianego budownictwa kościelnego¹. Rzadsze miały być monumentalne świątynie kamienne, a jedynie szybkie procesy niszczenia drewna, pożogi i działania wojenne sprawiły, iż obiekty mniej trwale zastępowano sukcesywnie murowanymi lub nowymi drewnianymi. Z tych to powodów dotrzeć miało do naszych czasów niemało świątyń kamiennych czy ceglanych, a żadnej drewnianej. Poglądy takie głosili m.in. Władysław Łuszczkiewicz, Józef Łepkowski, Marian Gumowski, Stefan Szyller czy Oskar Sosnowski, popierając swoje wywody źródłami pisany. Drewniane były zatem dla nich pierwsze katedry: w Kołobrzegu, Poznaniu, Wrocławiu, Gnieźnie, erem w Międzyrzeczu i inne obiekty wzniesione wkrótce po narodzinach Polski na arenie europejskiej². Badania archeologiczne i architektoniczne ostatnich dekad, chociażby w Poznaniu, Trzemesznie i Gnieźnie³, każą nam podchodzić z większą ostrożnością, choć jeszcze nie z pełną negacją do zapisów źródłowych - często znacznie późniejszych - o realizacji pierwszych budowli z drewna⁴. Tak sformułowana wypowiedź stanowiłaby jednak podważenie podstawy do podjęcia tytułowego tematu, podobnie jak i dawniejsze wypowiedzi Aleksandra Gieysztora, że *"wykopaliska nie pokazały nam dotąd budowanych z drewna ani dworów książęcych czy możnowładczych, ani kościołów czy kaplic, acz źródła pisane zawierają dowody ich wznoszenia. [...] Szczęśliwy traf może jeszcze przynieść świadectwa archeologiczne budowli drewnianych w skali, na jaką wskazują teksty z wczesniejszego średniowiecza polskiego⁵ oraz Jana Zachwatowicza, iż "istniały wiejskie kościoły drewniane, których nie udało się dotąd ujawnić nawet w relikwach archeologicznych⁶".* Dopiero od schyłku lat 60. można mówić o odkrywaniu podczas wykopalisk archeologicznych pozostałości konstrukcji drewnianych, które odnosić można do chrześcijańskiego budownictwa sakralnego.

Szesnastowieczny ceglany kościół p.w. NPMarii w Pultusku wzniesiony został na tzw. Starym Mieście, czyli w części obecnego miasta znajdującej się poza wrzecionowatą wyspą utworzoną przez Narew i jej odnogę, stanowiącą teren późniejszego lokalnego ośrodka z roku 1339. Teren Starego Miasta

łączony jest zwykle w literaturze z wcześniejszą, nietrwałą lokacją Pultuska w roku 1257 na chełmińskiej odmianie prawa niemieckiego oraz z jednym z elementów trójczłonowego ośrodka wczesnomiejskiego-targowiskiem, a brak potwierdzalnych archeologicznie, niezakłóconych kulturowych układów stratygraficznych przypisywany bywa istnieniu w tym miejscu przez całą dobę nowożytną aż do roku 1804 głównego miejskiego cmentarza grzebalnego dla ludności wyznania rzymskokatolickiego. Zamieniona dwa lata później na francuski magazyn, świątynia stała się w roku 1845, po długich pertraktacjach pomiędzy władzami diecezji plockiej i Komisją Rządową Spraw Wewnętrznych, zborom ewangelickim, by w roku 1850 zostać własnością państwową. Planowano w niej stworzyć halę sportową, salę koncertową bądź tzw. Muzeum Kultur Ludowych; do zrealizowania tych zamierzeń nie doszło⁷. Obiekt pozostawał opuszczony aż do roku 1973, gdy to zdecydowano o przekazaniu i zaadaptowaniu go na potrzeby Oddziału Archiwum Państwowego m.st. Warszawy⁸.

Podjętymi w latach 1973-1976 pracami archeologicznymi kierowała Olga Gierlach, a uczestniczyli w nich również Marek Piotrowski i Tadeusz Wróblewski. Eksploracja otoczenia oraz wnętrza świątyni pozwoliła uchwycić istnienie w tej części pultuskiego ośrodka osadniczego otwartej osady począwszy od VI-VII wieku oraz śladów osadnictwa późniejszego, jednak o niezwykle zakłóconej stratygrafii. Najlepsze wyniki osiągnięto, rzecz jasna, we wnętrzu obiektu, jednak i tutaj wielowarstwowe pochówki, a również zbyt pośpiesznie prowadzone prace badawcze, uniemożliwiły pełne jego rozpoznanie⁹.

Przebadanie wnętrza pozwoliło na hipotetyczne wychwycenie dwóch wczesnośredniowiecznych obiektów sakralnych: ceglano i drewnianego. Pierwszy datować można na 2. ćwierćwiecze wieku XIII, drugi natomiast to jego poprzednik. Odkryte pozostałości, a mówiąc precyzyjniej - głównie odbarwienia osadniczej warstwy wczesnośredniowiecznej, nie pozwoliły na ustalenie konstrukcji budowlanej zastosowanej do jego wznoszenia. Na podstawie technologii stosowanej w mieszkalnym budownictwie mazowieckim, można by ją określić hipotetycznie jako jedną z wieńcowych, jednak ze względu na to, że świątynia znajdowała się w Pultusku, należy być ostrożniejszym, gdyż w mieście tym zidentyfikowano, bodaj jedyne na Mazowszu, zastosowanie konstrukcji szachulcowych datowanych na wiek XIII - pod obecnym rynkiem - oraz ramowej, sumikowo-

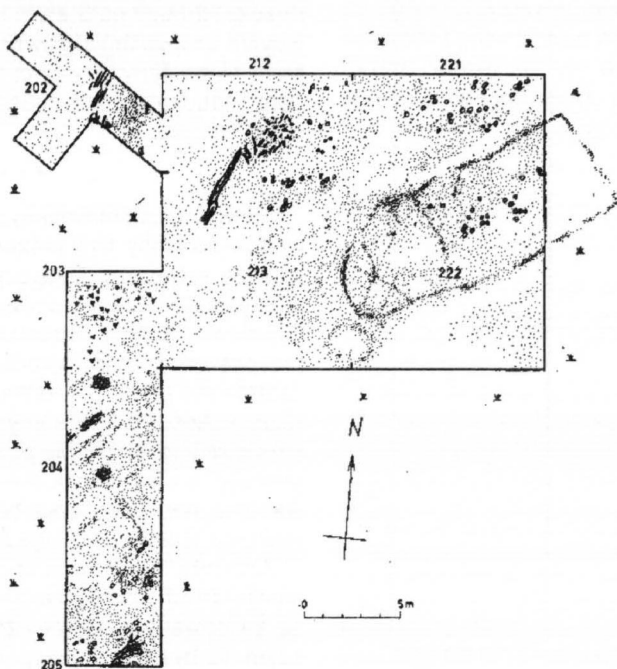
Jazdów, rzut kościółka i domu książęcego, wg B. Gierlacha (1975)

łątkowej i plotowej - na terenie drewnianego grodu z XIII i XIV stulecia¹¹. Nieustalenie konstrukcji świątyni nie wykluczyło możliwości poznania jej kształtu przestrzennego. Byłaby ona orientowana, o wymiarach około 5-6 x 3-4 m, wzniesiona na planie prostokąta z dostawioną półkolistą absydą o szerokości równej nawie¹². Niewydzielenie prezbiterium oraz niewielkie wymiary korpusu świadczą o jego jednorodności. Kontekst kulturowy odkrytego w Pultusku kościoła nie pozwala zadatować go precyzyjnie niż na okres przed 2. ćwiercią wieku XIII. Z pomocą przychodzi jednak urbanistyka trójczłonowego ośrodka grodowego, która wskazuje na usytuowanie świątyni w pobliżu targu leżącego przy trakcie na Nasielsk, Płońsk i Plock, a którego narodziny mogą być odnoszone do XII stulecia. Istniał jednak z pewnością już na początku wieku XIII, skoro został określony mianem wielkiego ("*magna ecclesia*") w podfałszowanym chronologicznie, jednak nie treściowo, dokumencie Konrada I Mazowieckiego z roku 1203, stanowiącym potwierdzenie uposażenia w dobra biskupstwa plockiego¹³. *Terminus post quem* wyznaczają natomiast lata panowania w diecezji biskupa Szymona (1108-1129), któremu przypisuje się w starszej literaturze ufundowanie pierwszej świątyni w Pultusku, a miejscowa legenda rozciąga jej *cura animarum* aż na teren warszawskiej Pragi. Przedział czasowy jest zatem niemal, jednak precyzyjniejsze ustalenie chronologii, przy obecnym stanie wiedzy, wydaje się być niemożliwym¹⁴.

Drugą drewnianą świątynię odkrył w Pultusku w latach 1986-1987 Włodzimierz Pęła, prowadząc badania cmentarzyska z XIII-XVII wieku przy kościele p.w. św. Marii Magdaleny znajdującym się u podnóża zamku. Zlokalizowana ona została na wschód od

obecnej, tak, że wychwyconych około 450 grobów szkieletowych z obfitym wyposażeniem otaczało ją od strony zachodniej i południowej¹⁵. Wyniki badań nie zostały dotychczas opublikowane, zatem nie można nic powiedzieć o jej rozplanowaniu, technice wykonania i kształcie przestrzennym.

Kolejna mazowiecka świątynia, nieznanego wzniesienia, zlokalizowana została na terenie warszawskich Łazienek, a może być łączona z grodem jazdowskim, którego zasięg oddziaływania, rolę gospodarczą, administracyjną i militarną wyraźnie wyznaczył w artykułach z lat 1967-1968 Aleksander Gieysztor¹⁶. Nie udało mu się jednak precyzyjnie zlokalizować go w terenie, podobnie jak wcześniejszym badaczom, jako że poszukiwania grodu rozpoczęto już w roku 1961 z inicjatywy Urzędu Konserwatorskiego i Muzeum Historycznego m. st. Warszawy. Fiasko przyniosły sondáže przeprowadzone w Ogrodzie Botanicznym, w rejonie Zamku Ujazdowskiego (tzw. domki fińskie), pod jego pozostałościami oraz koło Królikarni. W roku 1969 na terenie Parku Łazienkowskiego podjęła badania Olga Gierlach, przy współpracy Bogusława Gierlacha. Ich rezultatem było zlokalizowanie przy ul. Agricola, na skraju głębokiego wąwozu, niewielkiego grodziska. Zinterpretowanie wyników badań było o tyle trudne, że warstwy kulturowe były wielokrotnie dyslokowane; w latach 1778-1779 podczas regulacji ul. Agricola, w 1792 przy zakładaniu fundamentów pod Stanisławowską Świątynią Opatrzności, w 1818 podczas niwelacyjnych prac ogrodniczych, a szczególnie w latach 1945, kiedy teren grodziska został intensywnie zaminowany. Wszystkie te czynniki spowodowały

Chodlik, rzut tzw. budynku specjalnego w części południowo-wschodniej międzywala zewnętrznego grodziska, wg A. Gardawskiego (1970)

trudności w odczytaniu chronologii, a nawet stratygrafii w obrębie fragmentarycznie wyeksplorowanych arów¹⁷.

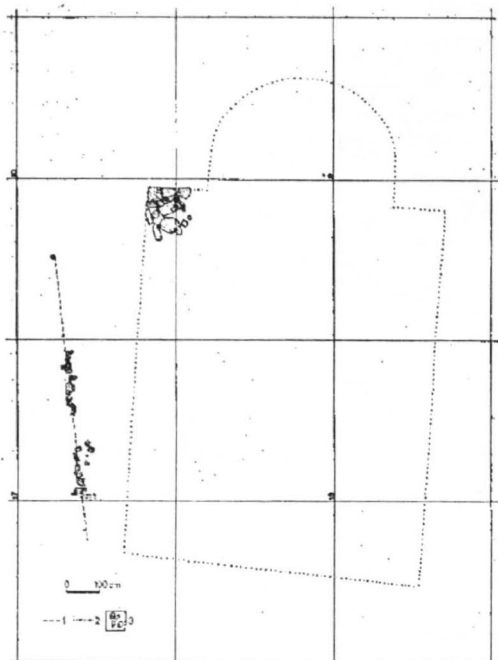
W czasie sezonów 1970 i 1972, prawie w centrum majdanu zlokalizowano obiekt, który można identyfikować ze świątynią. Na głębokości 75 cm uchwycono wypełnisko ciemnej ziemi z dużą zawartością węgla drzewnych, polepy oraz płytek ceramicznych (lub ich szczątków) i gwoździ żelaznych. Kształt obiektu wyznaczony został poziomo przez szarą ziemię i glinę, a pionowo - miąższością warstwy kulturowej, wynoszącą około 20 cm. Nieorientowany, nieco zagłębiony w ziemi kościół o wymiarach około 6,5 (lub 5 albo 6) m x 3,5 (lub 4) m wzniesiony został na planie prostokąta z dostawionym od północy znacznie węższym od nawy prezbiterium. Nawa skonstruowana miała być najprawdopodobniej w systemie wieńcowym, jednak na twierdzenie to nie ma najmniejszych dowodów. Znacznie korzystniejsza sytuacja jest w części prezbiterialnej, jako że odkryto tam kilkanaście śladów po umieszczonych wspólnie dwóch rzędach kółków o średnicy około 7 cm. Umożliwia to dwutorową rekonstrukcję absydy: jako szalowaną palikami, wykonywaną z dranic albo wyplatana z łoziny i słomy, a następnie oblepioną polepą. Odkryte w wypełnisku szczątki ceramiki pozwalają domniemać wyłożenia posadzki świątyni płytkami ceramicznymi o średnicy około 14-20 cm i grubości rzędu 1-2 cm, pokrytymi bardzo zróżnicowanymi geometrycznymi ornamentami stempelkowymi¹⁸.

Kościół jazdowski, podobnie jak cały gród, identyfikowany jest na podstawie układu przestrzennego, a co ważniejsze - i zapisek źródłowych - z sezonową

rezydencją książąt mazowieckich. Została ona założona najpóźniej na początku wieku XIII, na miejscu żywego jeszcze zapewne kultu pogańskiego, a zniszczona w czasie działań wojennych Litwinów w roku 1262.

Łatwo zauważyć zadziwiające podobieństwo omawianych świątyn do obiektów murowanych¹⁹. Dla Jazdowa najbliższą analogią byłyby, rekonstruowane na podstawie niezwykle charakterystycznego układu wczesnośredniowiecznych pochówków, wzniesione z wapiennych ciosów dwa grodowe kościoły p.w. św. Piotra w Czersku. Starszy datowany jest na koniec XI - 1. połowę XII²⁰, natomiast młodszy na połowę XII²¹. Dla Pułtuska (NPMaria) brak analogii z terenu Mazowsza. Najbliższy jest mu wielkością i kształtem obiekt odkryty w latach 60. przez Aleksandra Gardawskiego w Chodliku nad Chodelką na Lubelszczyźnie. Archeolog ten określił go ostrożnie mianem "budynek specjalnego", a chronologicznie połączył z III. (połowa VII - połowa VIII wieku) lub IV. (połowa VIII - IX wiek) fazą egzystencji grodu chodlikowskiego. Brak szerszego kontekstu, np. cmentarzyska czy relikwiarzy, uniemożliwił jednak przypisanie temu drewnianemu budynkowi funkcji sakralnych, chrześcijańskich czy też pogańskich²².

Powróćmy jednak z domniemanego Państwa Wiślan na Mazowsze. Niewielka skala przedstawionych kościołów tym bardziej uwypukla jeden z ich elementów - absydę. Zdaje się ona bowiem bardziej być elementem semiotycznym niż funkcjonalnym. W przypadku obiektu jazdowskiego jej wykonanie na-

Czersk, 1 - przypuszczalna orientacja kościoła z końca XI i początku XII w., 2 - przypuszczalny rzut kolegiaty z XIII w., 3 - ciosy wapienne, wg T. Kiersnowskiej (1986)

wet zmusiło rzemieślników do zastosowania odmiennej niż w nawie techniki budowlanej - szalowania lub wyplatania.

Na podstawie przedstawionych drewnianych świątyń mazowieckich zarysowuje się wyraźnie jeden z dylematów mediewistyki tej dzielnicy. Mazowszanie najwcześniej zetknąć się mogli powszechnie z chrześcijaństwem na przełomie roku 1008 i 1009²³, a chrystianizacja zintensyfikować się musiała szczególnie po spacyfikowaniu Mazowsza po nieudanym buncie Mieclawa w 5. dekadzie XI stulecia. W wieku XII lub na początku XIII, gdy powstał kościół NPMarii w Pultusku, znaczna część Mazowsza winna już być schryścianizowana nie tylko biernie, zatem śmiało można postawić nieco retoryczne pytanie: jak należy rozumieć usytuowanie niewielkiej świątynki w tak ruchliwym miejscu jak targowisko? W przypadku Jazdowa, jego elitarności, nie powinno to wcale dziwić, tu natomiast wydaje się być niezrozumiałym. Może być jednak potwierdzeniem tego, że *"zgrupowani po kaplicach grodowych czy kościołach katedralnych nowi wierni skazani [...] byli w związku ze stanem ówczesnej liturgii mszy na udział zupełnie bierny, ożywający dopiero przy procesjach i innych elementach wizualnych"*²⁴. Dodajmy tutaj z naszej strony, że badania etnograficzne wykazały już przed laty zbliżoną sakralizację przestrzeni okołoświątynnej i wewnętrznej kościoła dla neokatechumenów. Nie mogące sobie chwilowo pozwolić na większą świątynię w Pultusku (a erygowano ich przecież niemało) biskupstwo zadowolilo się niewielką i prowizoryczną, przekładając w czasie budowę większej, murowanej, do lat 40. wieku XIII.

Kościół NPMarii na Starym Mieście stanowił zresztą jedynie uzupełnienie głównego grodowego p.w. św. Marii Magdaleny. Wystarczała być może obu stronom, nauczającym i nauczonym, sama "magiczność" miejsca.

Pewnym uzupełnieniem przedstawionych już wywodów mogłaby być prezentacja obiektów o skali jeszcze mniejszej. Dyspozycja przestrzenna kilku cmentarzyk z tzw. obstawą kamienną (Bazar Nowy, Sypniewo, Święck Strumiany, Grodzisk) pozwala przypuszczać, że ich ośrodkami, wokół których koncentrowano groby, były drewniane kaplice²⁵. Ich prowizoryczność, a tym samym i zachowanie w zbyt niewielkich relikwach, nie pozwala niestety na rekonstrukcję; z całą jednak pewnością dopuszcza rozważania nad planistyką tych obiektów sepulkralnych, co jednak jest zagadnieniem odrębnym.

Odkryte na Mazowszu relikty wczesnośredniowiecznych chrześcijańskich obiektów kultowych są zachowane w stanie szczątkowym, daleko gorszym niż bywa to w przypadku kamiennych lub ceglanych. Sytuacja taka stwarza tym samym oparcie dla snucia zgola fantastycznych rekonstrukcji, tego jednak starałem się unikać, prezentując, w miarę możliwości dokładną, rejestrację terenowych znalezisk resztek konstrukcji drewnianych; zajmując się bardziej ogólnym kształtem obiektów niż detalami architektonicznymi, na co zresztą nie pozwala zachowany materiał wykopaliskowy.

Przedstawione świątynie znane są dotychczas jedynie ze skąpych wzmianek podsumowujących wyniki badań, brak do nich opublikowanej dokumentacji, a zachowana w rękopisach często pozostawia, z merytorycznego punktu widzenia, wiele do życzenia. Trudno zatem rozdzielić hipotezy robocze odkrywców od wypracowanych i bezspornych ustaleń opartych na szczegółowej analizie stratygraficznej i materiałowej. Mając dostęp do odkryć jedynie "z drugiej ręki", starałem się jednak uczynić to w miarę dokładnie. Z powyższych też względów nie mogłem wiarygodnej dokonać wiarygodnej analizy porównawczej z innymi świątyniami drewnianymi, a odkryto ich w ostatnich dekadach już kilka, by wspomnieć tylko o kościele p.w. św. Wojciecha w Krakowie²⁶ czy obiekcie poprzedzającym tzw. kolegiatę św. Pawła na Zawodziu w Kaliszu²⁷.

Wyniki badań terenowych z lat 60., 70. i 80., przeprowadzonych przez historyków kultury materialnej, architektów czy historyków sztuki, pozwalają z całą pewnością na obalenie mitu o ubóstwie wczesnośredniowiecznej dzielnicy mazowieckiej w architekturę monumentalną. Takie obiekty kamienne, jak zespół na terenie opactwa pobenedyktynskiego w Plocku²⁸, katedra tamże²⁹, kościoły grodowe w Czersku³⁰ czy ceglane, jak kościół i klasztor poddominikański w Plocku³¹, kolegiata św. Michała tamże³², klasztor pobenedyktynski w Jeżowie³³, kościoły parafialne w Grójcu³⁴ i Rokiciu³⁵ czy też kościół

pokanonicki w Błoniu³⁶ mogą być na to twierdzenie przykładowymi dowodami. Artykuł niniejszy nie może być oczywiście traktowany jako pełne podsumowanie tytułowego zagadnienia, jednak słuszną wydaje się prezentacja tych ciekawych obiektów, jako

że dotychczasowy stan wiedzy o drewnianym kościelnym budownictwie wczesnośredniowiecznym w Polsce sprowadza się dotychczas - w większości przypadków - jedynie do enigmatycznych wzmianek w sprawozdaniach z wykopaliisk.

PRZYPISY

¹ Artykuł niniejszy stanowi uzupełniony o przypisy tekst referatu wygłoszonego w Instytucie Historii Sztuki Uniwersytetu Jagiellońskiego podczas sesji naukowej "Drewno", zorganizowanej w dniach 21-23 kwietnia 1988 roku przez Oddział w Krakowie Stowarzyszenia Historyków Sztuki i Koło Naukowe Studentów Historii Sztuki UJ.

² Stan badań zob.: M. Pietrusińska, *Katalog i bibliografia zabytków* [w:] *Sztuka polska przedromańska i romańska do schyłku XII wieku*, pod red. M. Walickiego, Warszawa 1971, s.679-839, *passim*.

³ *Ibidem*.

⁴ W. Krassowski, *Architektura drewniana w Polsce*, "Biblioteka Zakładu Architektury Polskiej Politechniki Warszawskiej", t.XI, Warszawa 1961, s.9; tenże, *Dzieje budownictwa i architektury na ziemiach polskich, t.I*, Warszawa 1989, s.91-92. Zob. również: A. Abramowicz, *Studia nad genezą polskiej kultury artystycznej*, Łódź-Warszawa 1962, s.55-60.

⁵ A. Gieysztor, *Kultura artystyczna przed powstaniem Państwa Polskiego i jej rozwój w osiedlach wczesnośredniowiecznych* [w:] *Sztuka polska...*, *op. cit.*, s.39-40.

⁶ J. Zachwatowicz, *Architektura* [w:] *Sztuka polska...*, *op. cit.*, s.163.

⁷ Historię obiektu zob. w: A. K. F. Wołosz, M. Lewandowska, *Pułtusk - miasto na wyspie*, [Warszawa] 1989, *passim*.

⁸ A. Gryciuk, M. Owsiewski, *Informator o zasobie archiwalnym [Archiwum Państwowego w Pułtusk]*, Pułtusk 1982, s.8; J. Szczepański, *Pułtusk archiwum*, "Tygodnik Ciecchanowski", IX, 1987, nr 16, s.6.

⁹ B. Gierlach, *Z badań nad średniowiecznym Mazowszem Ciecchanowskiego*, "Zapiski Ciecchanowskie", III, 1977, s.247; tenże, *Studia nad archeologią średniowiecznego Mazowsza*, "Prace Mazowieckiego Ośrodka Badań Naukowych", nr 28, Warszawa 1975, s.115.

¹⁰ *Ibidem*, s.114.

¹¹ A. Golembnik, *Wzgórza pełne drewna*, "Z Otchłani Wieków", XLIV, 1978, nr 3, s.170-178; tenże, *Wyniki dotychczasowych badań archeologicznych na wzgórzu zamkowym w Pułtusk*, [Warszawa] 1978, *passim*; tenże, *Średniowieczny gród w Pułtusk - rezultaty archeologicznych prac wykopaliskowych prowadzonych w latach 1976-1980* [w:] *Drewniany gród na wzgórzu zamkowym w Pułtusk XIII-XIV w.*, Warszawa 1981, s.1-10; M. Mierosławski, *Wstępna próba analizy średniowiecznej zabudowy drewnianej odkrytej w latach 1976-1979 na zamku w Pułtusk* [w:] *Drewniany gród...*, *op. cit.*, s.11-29.

¹² B. Gierlach, *Z badań...*, *op. cit.*, s.247.

¹³ J. Zwolińska, *Pułtusk w średniowieczu* [w:] *Pułtusk. Studia i materiały z dziejów miasta i regionu, t.I*, pod. red. J. Antoniewicza, A. Gieysztor, S. Kotarskiego, "Prace Mazowieckiego Ośrodka Badań Naukowych", nr 2, Warszawa 1969, s.27.

¹⁴ A. K. F. Wołosz, M. Lewandowska, *Pułtusk...*, *op. cit.*, s.11.

¹⁵ W. Pela, *Pułtusk - miasto*, "Informator Archeologiczny", Badania 1987 (wyd. 1988, właściwie: [1989]), s.204; M. Mierosławski, W. Pela, *Pułtusk w świetle odkryć archeologicznych*, Pułtusk 1989, s.[5-6].

¹⁶ A. Gieysztor, *Działania wojenne Litwy w roku 1262 i zdobycie Jazdowa* [w:] *Studia historyczne. Stanisławowi Herbostowi na sześćdziesiątce urodzin w upominku uczniowie, koledzy, przyjaciele*, "Zeszyty Naukowe WAP", nr 48 (= "Seria Historyczna", nr 15),

Warszawa 1967, s.5-14; tenże, *Jazdów - poprzednik Warszawy* [w:] *Liber Iosepho Kostrzewski octogenario a veneratoribus dicatus*, pod. red. K. Jażdżewskiego, Wrocław-Warszawa-Kraków 1968, s.502-516.

¹⁷ J. Pyrgala, *Warszawa, Ogród Botaniczny (Jazdów?)* [w:] I. Górka, L. Paderewska, J. Pyrgala, W. Szymański, L. Gajewski, Ł. Okulicz, *Grodziska Mazowsza i Podlasia (w granicach dawnego województwa warszawskiego)*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1976, s.153-154.

¹⁸ O. Gierlach, *Badania archeologiczne na terenie Jazdowa w 1969 r.*, "Warszawskie Materiały Archeologiczne", IV-V, 1969-1970, s.3-24 + ilustracje; taż sama, *Gród jazdowski w świetle badań z lat 1970 i 1972*, *ibidem*, VII, 1973, s.27-38 + ilustracje; taż sama, *Warszawa. Stanowisko "Łazienki"*, "Informator Archeologiczny", Badania 1970 (wyd. 1971), s.251-252; taż sama, *Gród jazdowski w wiekach VII-VIII i XIII-XIV* [w:] *Warszawa średniowieczna*, z.2, pod red. A. Gieysztor, "Studia Warszawskie", XIX, 1975, s.119-128; B. Gierlach, *Kultura materialna warszawskiego zespołu miejskiego w okresie jego narodzin, VII-XIV w.* [w:] *Warszawa średniowieczna*, z.1, pod red. A. Gieysztor, "Studia Warszawskie", XIII, 1972, s.20, 23 (rys. 5), 55 (rys. 19); tenże, *Studia...*, *op. cit.*, s.109, 114 (rys.), 115; tenże, *Warszawa średniowieczna*, "Warszawskie Materiały Archeologiczne", VIII, [1976], s.156-157, tab.II.3; tenże, *Sanktuaria słowiańskie*, Warszawa 1980, il. przed s.161; tenże, *Śladami Dawnych Kultów Mazowsza*, "Wyższa Szkoła Rolniczo Pedagogiczna w Siedlcach. Rozprawy", nr 13, Siedlce 1982, s.176; tenże, *Świt Mazowsza*, Warszawa 1984, s.189; tenże, *Początki chrześcijaństwa w Polsce*, Warszawa 1988, s.93.

¹⁹ Większość archeologów i historyków architektury w kwestii prawidłowości prowadzonych badań i osiągniętych wyników przy kościele NPMarii w Pułtusk i grodowym w Jazdowie, ze względu na osoby prowadzące prace, ostrożnie stanowiska nie zabiera. Szkoła, bo może tym razem efektowne znaleziska miały miejsce w rzeczywistości. W charakteryzowaniu dwóch powyższych obiektów przyjąłem wersję "maksymalistyczną", zakładając, że wszystkie prace były prowadzone odpowiednio, a znaleziska zinterpretowane zgodnie z faktycznymi wynikami badań.

²⁰ J. Rauchutowa, *Czersk we wczesnym średniowieczu*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1976, s.67-71; T. Kiersnowska, *Czersk w XIII i XIV wieku. Ośrodek władzy książęcej na południowym Mazowszu*, Warszawa 1986, s.39, 40 (ryc. 5).

²¹ *Ibidem*, s.39, 40 (ryc. 5), 57 (ryc. 9).

²² A. Gardawski, *Chodlik. Cz.I. Wczesnośredniowieczny zespół osadniczy*, "Biblioteka Archeologiczna", t.21, Wrocław-Warszawa-Kraków 1970, s.49 (ryc. 15), 57, 61. Ostatnio zob.: L. P. Słupecki, *Wykopaliiska słowiańskich świątyń*, "Mówią Wieki", XXXIV, 1991, nr 11, s.33.

²³ T. Żebrowski, *Początki diecezji plockiej*, "Miesięcznik Pastorski Płocki", LX(LXX), 1975, nr 4, s.142; W. Góralski, *Kapituła katedralna w Płocku XII-XVI w. Studium z dziejów organizacji prawnej kapituł polskich*, [Płock] 1979, s.35. Zob. również: A. K. F. Wołosz, *Z dziejów legendy św. Wojciecha na Mazowszu*, "Ciecchanowskie Studia Muzealne", II, 1990, s.22-36.

²⁴ A. Gieysztor, *Przemiany ideologiczne w państwie pierwszych Piastów a wprowadzenie chrześcijaństwa* [w:] *Początki państwa polskiego. Księga tysiąclecia, t.II. Społeczeństwo i kultura*, Poznań

²⁵ L. Rauchut, *Wczesnośredniowieczne cmentarzyska w obudowie kamiennej na Mazowszu i Podlasiu*, "Materiały Starożytne i Wczesnośredniowieczne", I, 1971, s.435-656, *passim*. Zob. jednakoż: J. Gąssowski, *O pewnych sprzecznościach w badaniach archeologicznych wczesnego średniowiecza*, "Folia Praehistorica Posnaniensia", I, 1984 (wyd. 1985), s.191-199.

²⁶ K. Radwański, *Budowle drewniane odkryte pod poziomami romańskimi kościoła św. Wojciecha w Krakowie*, "Materiały Archeologiczne", XI, 1970, s.7-23.

²⁷ Kalisz-Zawodzie. Grodzisko, "Informator Archeologiczny", Badania 1985 (wyd. 1986, właściwie: [1987]), s.126-127; Kalisz-Zawodzie. Grodzisko, "Informator Archeologiczny", Badania 1987 (wyd. 1988, właściwie: [1989]), s.149; T. Baranowski, L. Gajewski, *Nowe wyniki badań archeologicznych grodziska na Zawodziu w Kaliszu*, "Studia Lednickie", II, 1991, s.109-115; ciż sami, *Grodzisko na Zawodziu terenem badań archeologicznych*, "Kaliskie Zeszyty Muzealne", II, 1991, nr 1, s.27-33.

²⁸ W. Szafrąński, *Płock we wczesnym średniowieczu*, "Polskie Badania Archeologiczne", t.21, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź 1983, *passim*; A. K. F. Wołosz, *Wczesnośredniowieczna architektura ceglana na Mazowszu na tle osadnictwa i organizacji Kościoła*, Warszawa 1987, s.58-61, 203-205 (przypisy 285-298) - mpis pracy magisterskiej napisanej pod kierunkiem dr. Z.Bani w Katedrze Historii Sztuki Kościelnej Akademii Teologii Katolickiej w Warszawie.

²⁹ R.M. Kunkel, *Architektura katedry płockiej do schyłku XVI wieku*, Warszawa 1984, s.11-38, 108-122 (przypisy 17-126) - mpis pracy doktorskiej napisanej pod kierunkiem prof. dr. hab. A.Tomaszewskiego w Instytucie Podstaw Rozwoju Architektury Politechniki Warszawskiej; tenże, *Kościół katedralny w Płocku*, "Kwartalnik Architektury i Urbanistyki", XXVI, 1981, z.3-4, s.294-305; tenże, *Katedra płocka w średniowieczu*, "Biuletyn Historii Sztuki", L, 1988, nr 3, s.187-200; A. K. F. Wołosz, *Wczesnośredniowieczna.... op. cit.*, s.61-62, 205-207 (przypisy 298-315).

³⁰ K. Rauchutowa, *Czersk.... op. cit.*, s.67-71; taż sama, *Czersk w świetle badań 1974-1983 [w:] Studia nad etnogenезą Słowian i kultury Europy wczesnośredniowiecznej, t.II*, pod red. G.Labudy, S.Tabaczynskiego, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź 1988,

s.112, 116; T. Kiersnowska, *Czersk.... op. cit.*, s.39, 40 (ryc. 9); taż sama, *Płock, Czersk i Błonie - trzy ośrodki wczesnomiejskie z XI-XIII wieku na Mazowszu [w:] Miasto zachodniostowiańskie w XI-XIII wieku. Społeczeństwo - kultura*, pod red. L.Leciejewicza, "Prace Komisji Archeologicznej", nr 9, Wrocław-Warszawa-Kraków 1991, s.45-46, 48.

³¹ A. Tomaszewski, *Podominański kościół p.w. św. Dominika w Płocku. Wstępne opracowanie konserwatorskie*, Warszawa 1968 - mpis w archiwum Państwowej Służby Ochrony Zabytków w Płocku; A. K. F. Wołosz, *Wczesnośredniowieczna.... op. cit.*, s.113-133, 233-229 (przypisy 474-555).

³² M. Sulimierska-Laube, *Płock, d. kolegiata św. Michała. Dokumentacja konserwatorska z prac budowlanych za rok 1971*, Warszawa 1971 - mpis w dawnej bibliotece Oddziału Warszawskiego Pracowni Konserwacji Zabytków; taż sama, *ditto*, ...za rok 1972, Warszawa 1972 - mpis w archiwum PSOZ w Płocku; taż sama, *ditto*, ...za rok 1973, Warszawa 1973 - mpis *ibidem*; A. Tomaszewski, *Romańskie kościoły z emporami zachodnimi na obszarze Polski, Czech i Węgier*, "Studia z Historii Sztuki", t.XIX, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1974, s.140, 142-145; A. K. F. Wołosz, *Wczesnośredniowieczna.... op. cit.*, s.67-95, 207-217 (przypisy 322-409).

³³ M. Sulimierska-Laube, *Jeźów. Kościół p.w. św. Andrzeja. Dokumentacja historyczno-architektoniczna....*, Warszawa 1975 - mpis w archiwum PSOZ w Skierniewicach; A. K. F. Wołosz, *Wczesnośredniowieczna.... op. cit.*, s.135-161, 229-240 (przypisy 561-649).

³⁴ *Ibidem*, s.169.

³⁵ A. Tomaszewski, *Późnomański kościół św. Małgorzaty w Rokiciu. Studium konserwatorskie*, Warszawa 1971 - mpis w archiwum PSOZ w Płocku; tenże, *Romańskie.... op. cit.*, s.168-169; A. K. F. Wołosz, *Wczesnośredniowieczna.... op. cit.*, s.96-113, 218-223 (przypisy 413-473); tenże, *Romański kościół p.w. św. Małgorzaty w Rokiciu*, "Notatki Płockie", 1989, nr 1, s.17-24.

³⁶ A. Tomaszewski, *Romańskie.... op. cit.*, s.145-150; E. i A. Tomaszewscy, *Późnomański kościół Św. Trójcy w Błoniu na Mazowszu [w:] Architektura dawna a współczesność*, pod red. W.Puget, "Studia i Materiały do Teorii i Historii Architektury i Urbanistyki", XVI, 1982, s.117-129; A. K. F. Wołosz, *Wczesnośredniowieczna.... op. cit.*, s.133-135, 229 (przypisy 556-560).

Komunikat Seminarium Doktoranckiego

W dniu 24 czerwca 1992 r. w Pałacu Kazimierzowskim Uniwersytetu Warszawskiego (sala im. Wojciecha Brudzińskiego) odbyła się publiczna obrona pracy doktorskiej przedłożonej przez mgr Annę Schulz - pracownika płockiej Petrochemii.

Temat pracy: "Adaptacja a proces pracy. Studium losów absolwentów przykładowego technikum chemicznego MZRiP w Płocku".

Promotor: prof. dr hab. Antoni Rajkiewicz z Uniwersytetu Warszawskiego. Recenzenci: prof. dr hab. Julian Auleytnier z Uniwersytetu Warszawskiego i doc. dr hab. Józef Tułski z Instytutu Pracy i Spraw Socjalnych

W dniu 29 czerwca 1992 r. na posiedzeniu Rady Wydziału Dziennikarstwa i Nauk Politycznych Uniwersytetu Warszawskiego, Annie Schulz przyznano stopień doktora nauk humanistycznych.

Sekretarz Seminarium
mgr Kazimierz Urbański